
MUSLIMANSKO PREBIVALSTVO SANDŽAKA

Primerjalna študija nacionalne identifikacije v Srbiji in Črni gori

Jakob Fišer

237

IZVLEČEK

Članek obravnava vprašanje nacionalne identifikacije pri muslimanskem prebivalstvu v Sandžaku. Osredotoča se na primerjalno analizo tovrstne identifikacije med prebivalstvom v srbskem in črnogorskem delu te regije. Osrednji del te analize temelji na rezultatih terenske raziskave v Sandžaku, ki je bila izvedena med marcem in majem 2012. V tej analizi smo lahko razlike med državama jasno zaznali, zato v drugem delu članka sledi poskus njihove teoretske razlage. Na ta način vprašanje nacionalnih identitet v Sandžaku obravnavamo tudi znotraj širše tematike razvoja nacionalnih identitet nasploh.

Ključne besede: Sandžak, Srbija, Črna gora, nacionalne identitete, muslimansko prebivalstvo, komparativna analiza

ABSTRACT

The article discusses the question of national identification of Muslim population in the region of Sandžak. It primarily focuses on the comparative analysis of such identification between the Serbian and the Montenegrin part of this region. Main part of the analysis is based on the material from the fieldwork that took place in Sandžak between March and May 2012. As far as this fieldwork is concerned, the differences between the two countries regarding this question can be considered noticeable. Therefore, the second part of the article tries to offer a theoretical explanation of this phenomenon. The question of the national identities in Sandžak is hence treated in the broader context of the development of national identities.

Keywords: Sandžak, Serbia, Montenegro, national identities, Muslim population, comparative analysis

Uvod in zgodovinsko ozadje

Tema članka je vprašanje nacionalne identifikacije in njenega odnosa do državnih tvorb na področju Sandžaka, zlasti med muslimanskim prebivalstvom. Sandžak je bil v dosedanjih raziskavah v primerjavi z nekaterimi bolj izpostavljenimi regijami deležen manj pozornosti, čeprav je njegova etnična in verska struktura do neke mere specifična in se razlikuje od preostalih delov Srbije in Črne gore, med kateri je danes razdeljen. Prav na slednje se bomo v članku tudi omejili: pri obravnavi primerov nacionalne identifikacije se bomo osredotočili na razlike,

ki jih v tem pogledu lahko zaznamo med stanjem v srbskem in črnogorskem delu Sandžaka. Znotraj tega pa bo osrednji fokus preučevanja usmerjen na muslimansko prebivalstvo. Da pa bi se temu vprašanju lahko posvetili, moramo najprej opredeliti predmet raziskave. Natančneje moramo torej opredeliti regijo Sandžak ter osrednje silnice njenega zgodovinskega in kulturnega razvoja, kolikor se dotikajo vprašanja nacionalne identifikacije.

238

Sandžak je sicer oznaka za eno izmed enot upravne razdelitve v Osmanski državi. To pomeni, da je v okviru te države obstajalo mnogo sandžakov – samo na prostoru Balkana poznamo Bosanskega, Albanskega, Skopskega in druge sandžake, pred razpadom države pa so obstajali Novopazarski, Skopski, Prizrenski, Skadarski, Elbasanski in drugi sandžaki (Sugar 1977: 41–42). Obenem pa se je zgolj za enega od teh sandžakov – Novopazarskega – uveljavilo tudi preprosto poimenovanje *Sandžak*. Razlogi za to, kot še za mnogo specifik balkanskega prostora, segajo v 19. stoletje. V času, ko je Osmanska država postopoma izgubljala ozemlja na Balkanu, se je na tem ozemlju širil vpliv Avstro-Ogrske. Prelomno točko v tem procesu je predstavljal berlinski kongres 1878. leta, ko je Avstro-Ogrska dobila pravico do okupacije ozemlja Bosne. Del Bosne je tedaj predstavljal tudi Novopazarski sandžak, do okupacije katerega Avstro-Ogrski pravica ni bila priznana, lahko pa je vanj nastanila svoje vojaške enote. Tako se je na tem ozemlju oblikovala specifična situacija: po eni strani je šlo za najsevernejšo točko, kjer je Osmanska država še zadržala svojo oblast, obkroženo tako z Bosno pod avstro-ogrsko okupacijo kot z novonastalima Srbijo in Črno goro, po drugi strani pa so bile na tem ozemlju prisotne tudi avstrijske vojaške sile. In za to območje – območje Novopazarskega sandžaka – kjer sta do neke mere obstajali tako avstro-ogrsko kot osmanska oblast – se je uveljavilo tudi skrajšano poimenovanje *Sandžak* (Mušović 1979: 30–32).

Čeprav je bilo 19. stoletje odločilno za nastanek in razvoj moderne družbe in modernih identifikacij, med katerimi je nacionalna nemara najpomembnejša, je vendarle potrebno omeniti še nekaj ključnih dejstev iz nekaterih starejših zgodovinskih obdobj. Predvsem to, da je bilo prav na širšem območju današnjega Novega Pazarja središče srednjeveške Raške, državne tvorbe, ki jo danes Srbi priznavajo za svojo prvo državo. V teh krajih ima svoje korenine prva pomembna srbska dinastija Nemanjićev, katere pripadniki so odigrali ključno vlogo tako pri vzpostavitvi Raške kot samostojne kraljevine kot tudi pri ustanovitvi avtokefalne srbske pravoslavne cerkve. In čeprav povezuje srednjeveške države z moderno ni samoumevna in je srbska pravoslavna cerkev v obdobju osmanske vladavine v določenem obdobju prenehala obstajati, je to dejstvo imelo pomemben vpliv na nadaljnji zgodovinski razvoj tega območja, zlasti za kasnejšo formacijo srbske nacionalne identifikacije: dejstvo je namreč, da je bila prav cerkev skozi zelo dolgo zgodovinsko obdobje osrednja družbena inštitucija v življenju velike večine prebivalstva, srbska cerkev pa je skozi svojo dinastično povezanost z državo in kanonizacijo večine srbskih vladarjev spomin na državnost v svojem okviru lahko uspešno gojila. In ko je v turbulentnem obdobju 19. stoletja naposled prišlo do poskusov poenotenja srbskega prebivalstva in oblikovanja enovite identitete, je

že obstajal dokaj trden temelj, na katerem je bil ta proces mogoč (Mušović 1979, 9–13; Ćirković 2009: 97–101).

Toda obenem je Sandžak regija, v kateri ne živi zgolj pravoslavno prebivalstvo. Velik del prebivalstva predstavljajo muslimani – pravzaprav je po verski pripadnosti prebivalstvo te pokrajine danes razdeljeno skorajda na polovico: pravoslavna in muslimanska skupnost sta približno enako številčni. Seveda je takšna struktura rezultat daljšega zgodovinskega procesa, velja pa izpostaviti naslednje: do islamizacije prebivalstva je na ozemljih, ki so pripadla Osmanski državi, prihajalo bolj ali manj povsod. Sandžak je bil temu procesu nekoliko bolj izpostavljen, po eni strani kot del Bosanskega ejaleta in kasneje vilajeta, kjer je bila islamizacija že tako ali tako izrazitejša, po drugi pa kot regija na eni od najpomembnejših trgovskih poti med Dubrovnikom in Carigradom – na podlagi te strateške lege je ta regija tudi doživela svoje obdobje razcveta (višek v 17. stoletju), v katerem je Novi Pazar postal eno od največjih mest na Balkanu. Jasno je, da je kot tak toliko bolj privlačil muslimansko prebivalstvo, ki je v državi vendarle imelo privilegiran položaj (Mušović 1979: 22–23). Vzrokov za intenzivnejšo islamizacijo je še več, med njimi tudi velike selitve prebivalstva po avstrijsko-turški vojni s konca 17. stoletja, ki so bile zlasti izrazite na Kosovu, zajele pa so tudi Sandžak. Toda nemara še pomembnejše od tega je drugo dejstvo, ki se ga danes pogosto zanemarija: dokaj številčna prisotnost muslimanskega prebivalstva – in to ne zgolj priseljencev – je bila značilna za bolj ali manj vse balkanske regije pod osmansko oblastjo, torej tudi Srbijo in Črno goro. Zlasti mesta so bila vse osmansko obdobje v večini muslimanska in šele z upadom moči te države in vzpostavitvijo zlasti avtonomne kneževine Srbije, pa tudi nepokorne črnogorske državnice, je prišlo do izrazitejše homogenizacije prebivalstva. Tako bi lahko pravzaprav rekli, da posebnost Sandžaka ni v tem, da gre za regijo z veliko prisotnostjo muslimanskega prebivalstva, pač pa so prej ostale regije “posebne” v tem, da v njih muslimanskega elementa – sicer zgodovinsko prisotnega – ne zasledimo več. Razlog za to, da se je muslimansko prebivalstvo v večji meri ohranilo ravno v Sandžaku, pa je gotovo v tem, da gre za ozemlje, ki je v obdobju ustanavljanja in homogenizacije novih balkanskih držav ostalo v okviru Osmanske države in bilo Srbiji in Črni gori priključeno šele po balkanskih vojnah 1912. leta, ko do tako množičnih pregonov muslimanskega prebivalstva vendarle ni prihajalo več (Mušović 1992, Đilas 2005).

Za Osmani sta si Sandžak razdelili Srbija in Črna gora. Tedaj je bila med njima vzpostavljena meja, ki v glavnem velja še danes – tako so Pljevlja, Bijelo Polje, Berane in Rožaje pripadli Črni gori, Srbiji pa Priboj, Prijepolje, Sjenica in Novi Pazar. Četudi sta se Črna gora in Srbija po prvi svetovni vojni skupaj znašli v novoustanovljeni Kraljevini SHS, po poenotenju njenega administrativnega ustroja pa je celotno ozemlje Sandžaka pripadlo Zetski banovini, je v socialistični Jugoslaviji ta meja znova obveljala in se obdržala do danes. Prav to dejstvo nam bo v raziskavi služilo kot izhodišče. Sandžak je torej ena od regij, kjer je Osmanska država svojo oblast obdržala najdlje, pri tem pa so se kolektivne identitete, ki so obstajale v tej državi, bistveno razlikovale od tistih v novonastalih Srbiji in Črni gori, ki sta se skušali profilirati kot moderni nacionalni državi. Kot rečeno, je bil Sandžak po propadu

Osmanske države večino časa razdeljen med ti dve državi, vendar so bile tudi med njima prisotne določene razlike v notranjepolitičnih razmerah. Zato si je smiselno tudi pri preučevanju nacionalne identifikacije postaviti vprašanje po razlikah, ki so se na tem področju pojavile med muslimanskim prebivalstvom v srbskem in črnogorskem delu Sandžaka. Pri tem si bomo delno pomagali z ugotovitvami s krajšega bivanja na terenu v tej pokrajini – tam sem bil med marcem in majem 2012. V raziskavi se bomo omejili na nekaj področij. Najprej se bomo zaustavili pri vprašanju identifikacije pri športnikih in športnih ekipah, torej področju, kjer so različne kolektivne identitete zelo prisotne in izpostavljene, Sandžak pa se je v zadnjem času nekajkrat znašel v središču medijske pozornosti. Poleg tega bomo analizirali tudi trenutno situacijo v izobraževalnem sistemu, ki je pomemben kot ena od najpomembnejših javnih storitev, po drugi strani pa izbira šolanja odseva posameznikovo videnje prihodnosti – sem pa spada tudi vprašanje identifikacije z državo. Zato je vprašanje izbire izobraževanja v tem kontekstu zelo pomembno. In naposled, preučili bomo tudi trenutno politično situacijo ter odsev multietnične in multireligiozne družbene realnosti v strankarski strukturi. Ta tri področja nam bodo omogočila vsaj okviren uvid v situacijo tako s stališča vsakodnevnega življenja kot struktur oblasti. V prvem delu članka bomo skušali predvsem predstaviti stanje na terenu na teh področjih, kakor sem ga v času terenskega bivanja uspel preučiti. Pri tem bomo opazili nekaj pomembnih razlik med srbskim in črnogorskim delom Sandžaka. V drugem delu si bomo pogledali še nekaj možnih smeri teoretske razlage teh razlik. To nam bo omogočilo soliden pregled vprašanja nacionalne in državne identifikacije v obeh delih Sandžaka, skozi teoretično razlago pa tudi vpogled v vpliv dejavnikov oblikovanja identitet nasploh.

Stanje na terenu

Terensko delo je obsegalo intervjuje z več predstavniki javnega življenja v srbskem in črnogorskem delu Sandžaka, pogovore z ljudmi na ulici (zlasti v Novem Pazarju), udeležbo na javnih prireditvah – proslavah, političnih shodih in nogometnih tekmah – ter spremljanje medijskega poročanja o prostoru Sandžaka, kolikor se dotika tudi vprašanj identifikacije. Temu sem dodal tudi nekaj internetnih raziskav, ki striktno vzeto sicer ne spadajo v sklop terenskega dela, vendar ponujajo še več uporabnih informacij. Ugotovitve, ki sem jih v tem sklopu pridobil, segajo na različna področja, vendar so za potrebe tega članka strnjene predvsem tiste, ki se dotikajo športa, izobraževanja in politične scene v tej pokrajini.

Navijači nogometnega kluba iz Novega Pazarja. Med njimi opazimo tudi nekaj posameznikov v barvah turške zastave. Novi Pazar, Mestni stadion, pomlad 2012 (foto: Jakob Fišer)

Sandžaški šport je zanimiv z več vidikov. Iz te regije prihaja kar precej uspešnih športnikov, njihova nacionalna pripadnost pa nikdar ni bila popolnoma nesporna. Uspehe so dosegali v več panogah, v zadnjem obdobju pa je bil nemara najbolj izpostavljen nogometni klub iz Novega Pazarja v srbskem delu Sandžaka. Gre za ekipo, ki je v sezoni 2010/2011 osvojila tretje mesto v drugem rangu srbskega nogometa, s čimer si je prvič v svoji zgodovini zagotovila vstop v najvišji rang tekmovanja – superligo. Toda še pomembnejše je dejstvo, da gre za klub z zelo številčnimi in zvestimi privrženeci, ki mu na vsakem koraku izražajo svojo privrženost – po eni od raziskav gre za klub z enim od najboljše zapolnjenih stadionov na področju nekdanje Jugoslavije (RTS 2011). Pri tem pa ne gre zgolj za privrženost klubu: med navijači plapolajo turške zastave, prav tako sta se pobratili navijaški skupini Novega Pazarja in carigrajskega Fenerbahčeya. Med navijaškimi slogani je potrebno omeniti skandiranje sandžaški republiki in izražanje ljubezni do Bosne in Hercegovine. Čeprav je na tem mestu potrebno omeniti določene razlike v odnosu do srbskega prebivalstva v tej pokrajini (ki je v glavnem neproblematičen) v primerjavi z odnosom do Srbov, ki v regijo prihajajo od drugod (kar se lahko vidi v pozitivnem odnosu do nogometašev iz centralne Srbije, ki igrajo za ta klub, v primerjavi z nasprotnimi klubi, zlasti tistimi iz Beograda), pa je gotovo potrebno reči, da prevladujoča identifikacija med privrženeci kluba, če ostanemo na nivoju odnosa do države, gotovo ni tista za Srbijo. Pri tem je

potrebno poudariti, da vodstvo kluba zanika vsakršno politično dimenzijo kluba in njegovih privržencev, da upravo sestavljajo predvsem – toda ne izključno – Srbi (tako je vsaj veljalo v času moje terenske raziskave spomladi 2012), pa tudi politika kluba do porekla igralcev nikakor ni nacionalno ekskluzivistična.¹ Pa vendarle je vprašanje odnosa do lastne države odprto in opazno je, da se precejšen del privržencev tega nogometnega kluba prej identificira s katero od sosednjih držav kot pa s tisto, v sklopu katere tudi sami živijo. To lahko še bolje ponazorimo s še dvema primeroma s športnega področja, ki sta v sandžaski in srbski javnosti zelo odjeknila in v ozadju katerih je bilo ravno tako vprašanje državne pripadnosti. Prvi datira v september 2010, ko je na osrednjem trgu v Novem Pazarju nekajstoglavna množica ljudi slavila zmago turške košarkarske reprezentance nad srbsko v polfinalu svetovnega prvenstva (B92: 2010). Pri tem se seveda postavlja vprašanje, ali je bila ta poteza reprezentativna za splošno stanje identifikacije na tem področju ali pa je šlo vendarle le za manjšo skupinico ljudi. Na podlagi izsledkov svojega terenskega dela bi lahko sklenil, da gre za oboje – tako aktivnost skupine ljudi v konkretni situaciji kot tudi dejstvo, da se iz različnih razlogov (tako zgodovinske, ekonomske, pa tudi športne vezi Sandžaka s Turčijo kot tudi nezadovoljstvo s trenutno politično in gospodarsko situacijo v Sandžaku znotraj Srbije) precejšen del prebivalcev srbskega dela Sandžaka prej identificira s Turčijo (vsaj na daljavo) kot pa s Srbijo. Seveda je tu posredi tudi vprašanje identifikacije manjšinskega prebivalstva nasploh, ki se ga bomo dotaknili v sklopu teoretske razlage teh fenomenov. Drugi primer pa je zgodba Adema Ljajića, nogometaša iz Novega Pazarja in srbskega reprezentanta, ki ga je selektor Siniša Mihajlović odstranil iz reprezentance, ker se ni držal podpisane pogodbe, ki je med drugim vsebovala tudi določilo o petju himne (Blic 2012). Ta dogodek je bil tudi povod za razpravo o vsebini in primernosti srbske himne, nekdanje himne kraljevine Srbije, ki naj bi bila po mnenju mnogih usmerjena zgolj v povečevanje etničnega srbstva in naj ne bi upoštevala heterogene realnosti srbske države (tudi če to drži, srbska himna v tem pogledu še zdaleč ni edina). Tudi tu lahko vidimo, da je v ozadju identificiranje s srbskimi državnimi simboli (Mehonić 2012). Skratka, gotovo lahko na športnem področju najdemo precej primerov, na podlagi katerih lahko današnji odnos prebivalstva srbskega dela Sandžaka do lastne države označimo kot problematičen. Z interpretacijo teh dejstev se bomo ukvarjali v nadaljevanju besedila. Sicer pa lahko že na športnem področju zasledimo tudi nekaj primerov, ki kažejo v nasprotno stran: takšen je primer mlade atletinje Amele Terzić, mladinske svetovne prvakinja in dobitnice medalje z evropskega prvenstva, atletinja iz Priboja, ki že več let živi in trenira v Novem Pazarju. Terzićevo so namreč kot velik talent skušali v svojo reprezentanco vključiti Turki ter ji v ta namen ponujali zelo ugodne pogoje za trening, vključno s stanovanjem. Atletinja je to ponudbo zavrnila z besedami, da bo nastopala zgolj za Srbijo (Bećagović 2012). Z drugimi besedami, pri preučevanju primerov s športnega področja lahko v srbskem delu Sandžaka najdemo tako takšne, ki namigujejo na afirmativen

¹ Podatki so plod terenskega raziskovanja na tekmah srbskega prvenstva v Novem Pazarju, o politiki kluba pa sem se pogovarjal tudi s športnim direktorjem kluba Goranom Stanojevićem (Stanojević 2012).

odnos do Srbije kot države, znotraj katere se Sandžak nahaja, kot tudi tiste, ki dajejo prednost identifikaciji s katero drugo državo, vendar pa na podlagi svojih stikov z ljudmi in dogodki v tej pokrajini, zlasti v Novem Pazarju, lahko rečem, da so drugi nemara izrazitejši.

O analognih primerih na črnogorski strani imam žal manj konkretnih podatkov, sem pa vprašanje športa, nacionalne pripadnosti in reprezentanc mimogrede postavil v pogovorih z nekaterimi muslimanskimi aktivisti iz Črne gore² in vsekakor lahko rečem, da sem zaznal nekoliko drugačen odnos do lastne države, s katero se njeno muslimansko prebivalstvo čuti (vsaj tako je bilo rečeno) bolj povezano, kot pa je to v Srbiji. Čeprav pri tem ni šlo za sistematično raziskovanje, lahko rečem, da se vsaj na podlagi teh primerov v Črni gori kaže precej izrazitejša državljanska komponenta identifikacije in afirmativnejši odnos do lastne države.

Če je šport eno od področij, kjer se nacionalna in državna identifikacija ter pripadnost dokaj jasno kažeta in lahko v tem okviru zaznamo nekatere razlike v primerjavi z drugimi pokrajinami v okolici, pa je isto tematiko mogoče preučevati tudi na drugih področjih. Zanimivo je vprašanje šolanja oz. študija – z drugimi besedami, izbire univerz pri dijakih s področja srbskega in črnogorskega dela Sandžaka. Tudi na tem področju lahko zaznamo razlike v stanju na srbski oz. črnogorski strani meje. V Srbiji se je v zadnjem času situacija precej spremenila, kar je predvsem posledica odpiranja novih visokošolskih institucij: leta 2002 je bila s pomočjo vakufskega³ premoženja ustanovljena *Univerza v Novem Pazarju*, štiri leta kasneje pa so se dislocirani oddelki različnih srbskih univerz, ki so tu obstajali že dotlej, združili v *Državno univerzo v Novem Pazarju*. Tako ima to mesto s kakimi 130.000 prebivalci danes kar dve univerzi. Ne ena ne druga seveda nista popolni, zlasti ponujata malo študijskih smeri s področij naravoslovja, tehnike in medicine. Pa vendarle sta obe deležni precej velikega vpisa in sta nedvomno pripomogli k spremembam smeri selitev mlajšega dela prebivalstva Sandžaka v želji po izobrazbi. Zato danes velik delež mladih iz preostalih delov Sandžaka prihaja na študij v Novi Pazar. To je v precejšnji meri spremenilo podobo migracij z izobraževalnimi nameni, toda opazen delež prebivalstva še vedno odhaja na študij izven Sandžaka. In med njimi obstaja zanimiva delitev: na tiste, ki odhajajo v druge predele Srbije, ter tiste, ki odhajajo v Bosno, zlasti v Sarajevo.⁴ Tudi to je bila ena od točk, ki sem jo želel raziskati na terenu. Pri tem dokončnega odgovora ne morem podati, prišel pa sem do nekaj informacij: tako aktivist in predsednik nevladne organizacije Flores iz Sjenice Sedat

² To sta mi potrdila tako Šerbo Rastoder, profesor zgodovine na Filozofski fakulteti v Nikšiću in vodilni član društva za preučevanje kulturne dediščine Bošnjakov/Muslimanov Črne gore Almanah (Rastoder 2012), kot Avdul Kurpejović, predsednik Matice Muslimanske, krovne organizacije tistega dela muslimanskega prebivalstva Črne gore, ki se nacionalno opredeljuje za Muslimane (Kurpejović 2012). V intervjuju na eni od črnogorskih televizij je enako poudaril tudi predsednik črnogorske Bošnjaške stranke Rafet Husović (Husović 2012).

³ Gre za obliko verskega in dobrotelnega sklada, ki naj bi izhajala že iz tradicije preroka Mohameda, kasneje pa so se vakufi v islamskem svetu zelo uveljavili.

⁴ To sta seveda največji in najpomembnejši skupini, vendar pa je potrebno omeniti, da obstaja tudi majhna skupina tistih, ki odhajajo drugam, zlasti v Turčijo. To skupino v okviru tega članka puščamo ob strani.

Vrcić (2012) ocenjuje, da od tistih, ki odhajajo iz Sandžaka, večji del odhaja proti Sarajevu. To potrjuje tudi seznam nekaterih pomembnejših intelektualcev iz tega mesta, ki prispevajo svoja besedila za Zbornik Sjenice.⁵ Nemara ni odveč dodati niti, da sta v Sarajevu študirala oba najvidnejša predstavnika sandžaške politične scene, Rasim Ljajić (iz Novega Pazarja) in Sulejman Ugljanin (rojen v Kosovski Mitrovici, vendar prav tako živi v Novem Pazarju). Toda to ni celotna slika situacije: zlasti v obdobju pred ustanovitvijo univerz v Novem Pazarju so številni prebivalci te regije izkoriščali (zlasti) bližino univerze v Prištini in kasneje Kosovski Mitrovici – tja se odpravljajo še danes, še posebej na študij področij, ki jih novopazarski univerzi ne ponujata – zlasti medicine. Konec koncev pa se študenti vpisujejo tudi na bolj spoštovane univerze v Novem Sadu in Beogradu, četudi v manjšem številu.

244

Na črnogorski strani je situacija nekoliko drugačna. S to tematiko se je že ukvarjal Šerbo Rastoder, ki je za svoj članek, objavljen v *Almanahu*, uspel dobiti nekaj podatkov o izbiri države (in deloma tudi kraja) študija maturantov gimnazij v Rožajah in Plavu, edinih dveh občinskih središčih Črne gore, v katerih slovanski muslimani predstavljajo absolutno večino. Članek je bil objavljen že leta 2002, torej podatki v njem niso več najnovejši, vsekakor pa še imajo določeno reprezentativnost. Po teh podatkih so se med letoma 1997 in 2001 maturanti gimnazije v Rožajah vpisovali v praktično enakem številu na univerze v treh državah: največ, 76, v Srbijo, 66 v BiH in 64 v Črno goro, poleg tega pa še 12 na Kosovo, za 68 maturantov podatkov ni bilo mogoče pridobiti, 59 pa se jih ni odločilo za nadaljnje izobraževanje. Podatki za plavsko gimnazijo so nekoliko manj podrobni, rečeno je bilo le, da se je večina dijakov odločila za študij na Univerzi v Črni gori, manjši delež (leta 2002 je bilo to 9 dijakov od štirindvajsetih) pa je odšel v Sarajevo. Pri tem je potrebno omeniti, da gre za gimnazijo, ki vključuje tako črnogorske oz. srbske kot tudi albanske oddelke in da omenjeni podatki veljajo le za črnogorske. Albanski dijaki so se vpisovali zlasti na Univerzo v Prištini, manjši del pa jih je odhajal tudi v Albanijo (Rastoder 2010: 489–499). V zadnjih desetih letih se je situacija nekoliko spremenila, še zlasti po osamosvojitvi Črne gore. Kar se tiče trenutne situacije, sem v intervjujih slišal predvsem trditve, da se večina maturantov iz Sandžaka danes vpisuje na fakultete v Podgorici in Nikšiću, situacijo pa je še nekoliko olajšalo odprtje dislociranih oddelkov nekaterih fakultet (zlasti Univerze v Črni gori) v Bijelem Polju (Rastoder 2012; Kurpejović 2012). Do enakih zaključkov sem prišel tudi s pomočjo kratke analize izbire študija lanskoletne generacije maturantov nekaterih srednjih šol iz črnogorskega dela Sandžaka, kolikor so tovrstni podatki javno dostopni. Pri tem sem se omejil zgolj na maturante iz Rožaj in Plava, ki so bili nagrajeni z diplomom *Luča* za izjemen uspeh v srednji šoli.⁶ In kolikor so podatki o izbiri študijskih smeri in krajev študija teh dijakov javno dostopni, je jasno razvidno, da prevladuje Univerza v Črni gori.⁷ Tudi tu je treba, jasno, poudariti, da to gotovo ni edina izbira mladine iz črnogorskega dela Sandžaka, toda lahko rečem, da ta orientacija prevladuje. Tudi

⁵ Mdr. E. Halilović, R. Muminović, S. Bandžović in drugi.

⁶ Razlog za to je zgolj velika količina gradiva.

⁷ Za seznam omenjenih dijakov gl. npr. Kalić 2012a (Rožaje) in Kalić 2012b (Plav), izbira študija pa je do neke mere prav tako javno dostopna na spletnih straneh visokošolskih ustanov.

na podlagi vprašanja izbire študija bi torej lahko postavili tezo, da je povezanost muslimanskega prebivalstva Sandžaka z osrednjimi deli države na črnogorski strani bolj izrazita kot na srbski.

Velika moč ene od lokalnih političnih strank se kaže tudi v zunanjih obeležjih. Tutin, pomlad 2012
(foto: Jakob Fišer)

Razlike v nacionalni identifikaciji in pripadnosti sandžaških muslimanov na obeh straneh meje lahko zasledimo tudi na področju politične organiziranosti. Opazimo lahko dokaj jasno prepoznaven vzorec razlik: na srbski strani prevladujejo lokalne politične opcije – trenutno so najpomembnejše Sandžaška demokratska stranka (SDP), nekdanja stranka Rasima Ljajića, ki jo zdaj vodi Rešad Hodžić, pa seveda najstarejša bošnjaška stranka – Stranka demokratične akcije (SDA) Sulejmana Ugljanina, v zadnjem času pa še Bošnjaška demokratična skupnost (BDZ), ki jo vodi Emir Elfić, njen vodja iz ozadja pa je novopazarski mufti Muamer Zukorlić. Ob teh strankah so v večini občin prisotne tudi nekatere stranke s srbskega političnega spektra, ki pa imajo na svojih listah v glavnem srbske predstavnike in glasove nabirajo predvsem med srbskimi volivci. Druge pomembne srbske politične stranke, zlasti tiste s “proevropskega” spektra, v tej regiji v glavnem ne sodelujejo neposredno, pač pa v koaliciji s katero od lokalnih strank. Politična scena v srbskem delu Sandžaka je torej v veliki meri razdeljena: na eni strani lokalne politične stranke, na drugi pa del vsesrbskih političnih strank, ki v glavnem nagovarjajo le srbsko prebivalstvo. Ob tem je potrebno omeniti tudi najpomembnejši poskus preseganja tovrstnih delitev, Rasima Ljajića, ki je v težnji, da preseže lokalno omejenost, ustanovil Socialdemokratsko stranko Srbije, ki se skuša profilirati kot upoštevanja vredna politična opcija na ravni celotne Srbije, toda njena realna politična moč ni zelo velika (čeprav sodeluje tudi v vladi).

V Črni gori je situacija nekoliko drugačna: čeprav na politični sceni aktivno

sodeluje tudi majhna Bošnjaška stranka, pa ta združuje le del muslimanskega prebivalstva Sandžaka (po zadnjih volitvah se je njena moč sicer povečala, a še vedno ostaja v manjšini). Večinski del pa je vendarle našel svoje zastopstvo v dveh izmed najpomembnejših strank s črnogorske politične scene, Demokratični stranki socialistov (DPS) premiera Igorja Lukšića in Socialdemokratični stranki (SDP) Ranka Krivokapića. Tako tudi v Rožajah, kjer muslimansko prebivalstvo predstavlja absolutno večino, župan prihaja iz DPS. Plav, druga občina z muslimansko večino, je letos sicer dobila župana iz Bošnjaške stranke, ki pa vodi pisano koalicijo, v kateri so še SDP ter nekaj lokalnih in albanskih strank. Če je torej na političnem področju na srbski strani prisotna predvsem želja po razlikovanju in posebnosti, pa je na črnogorski izrazitejša težnja po vključenosti na vsečrnogorsko politično sceno.

246

Toda o politični situaciji na obeh straneh je potrebno povedati še nekaj več, kar se tiče zlasti vloge verskih skupnosti v obeh državah. Na srbski strani namreč delujeta kar dve med seboj sprti islamski skupnosti – *Islamska skupnost v Srbiji*, ki jo vodi mufti Muamer Zukorlić in deluje pod vrhovnim okriljem Islamske skupnosti BiH, ter *Islamska skupnost Srbije*, ki jo vodi reis-ul-ulema Adem Zilkić in je vsaj nominalno neodvisna. Zlasti v samem Novem Pazarju je precej močnejša Zukorličeva struja, ki je poznana tudi po tem, da nima nobenih posebnih zadržkov do komentiranja politične situacije (ki sega od komentiranja posameznih odločitev na srbski in evropski politični sceni pa vse do podajanja mnenj o arabski pomladi), kot tudi neposrednega političnega udejstvovanja. Tako je bil nosilec liste na volitvah za nacionalni svet bošnjaške manjšine kar mufti Zukorlić sam, prav tako je bil glavni pobudnik za formacijo liste BDŽ na zadnjih parlamentarnih volitvah, kjer jo je vodil njegov svak Emir Elfić, sam pa je celo kandidiral na srbskih predsedniških volitvah. To vmešavanje verskih dostojanstvenikov v politiko je v evropskih državah precej nenavadno, vendar je tudi predvolilni program stranke BDŽ jasno izpostavljal prepletanje islamske skupnosti in bošnjaške nacionalne identitete v Sandžaku⁸. Zukorličeva struja zelo izpostavlja tudi povezanost sandžaskih muslimanov s svojo matico Bosno in Hercegovino, ostro zagovarja avtonomijo Sandžaka in do srbskih oblasti pogosto zavzema zelo konflikten odnos. Druga, Zilkićeva muslimanska skupnost se na političnem področju drži ob strani in zagovarja bolj državotvoren koncept zastopanja interesov vseh muslimanov iz Srbije ne glede na nacionalno pripadnost. Toda glede na to, da je med islamskimi verniki v srbski polovici Sandžaka prevladujoča Zukorličeva struja, ki se očitno vmešava v politiko, gotovo lahko rečemo, da je pomemben dejavnik na politični sceni srbske polovice Sandžaka tudi islamska skupnost.⁹ Ta pa zagovarja avtonomistično pozicijo in nima zadržkov do zaostrovanja konfliktov s srbsko državo. Pri tem je potrebno poudariti, da je Zukorličeva Islamska skupnost v Srbiji zlasti v Novem Pazarju prisotna tudi skozi močno razvito mrežo humanitarnih, kulturnih in izobraževalnih inštitucij, ki segajo vse do Fakultete za islamske vede v Novem Pazarju, kar je gotovo eden od razlogov za moč te struje.

⁸ To je bilo izpostavljeno tako na predvolilnih shodih te stranke (pred volitvami leta 2012 je bil najglasnejši zaključni shod 30. aprila v Novem Pazarju) kot tudi v propagandnem gradivu.

⁹ Politično in nacionalno udejstvovanje verskih skupnosti na Balkanu ima sicer mnogo daljšo zgodovino in je povezano z ureditvijo Osmanske države ter millet sistemom kot njenim temeljem.

Na črnogorski strani je islamska skupnost ena sama – *Islamska skupnost Črne gore*, ki združuje vse črnogorske muslimane, katerih veliko večino sestavljata dve skupini – slovanski muslimani (njihova nacionalna identifikacija ni enoznačna – danes se deloma opredeljujejo kot Bošnjaki, deloma kot Muslimani po nacionalnosti, precej velika pa je tudi skupina muslimanov, ki se nacionalno opredeljujejo kot Črnogorci – to je vsekakor pomembno dejstvo, na srbski strani je tovrstna identifikacija komaj prisotna) in Albanci (nekaj pa je še Romov, Egipčanov in drugih). Črnogorska islamska skupnost je vrhovna verska organizacija vseh omenjenih skupin muslimanskega prebivalstva. Trenutno je na njenem čelu reis-ul-ulema Rifat Fejzić, Bošnjak iz okolice Rožaj, vendar so jo v preteklosti vodili tudi Albanci. To že samo po sebi govori o dejstvu, da je v Črni gori situacija mnogo enotnejša, med tamkajšnjimi muslimani ni usodnejših notranjih konfliktov, povezanost z državno strukturo pa je izrazitejša. Prav tako je tudi vmešavanje islamske skupnosti v notranjepolitično problematiko na črnogorski strani mnogo manj izrazito kot na srbski.

Jasno torej vidimo, da vsi obravnavani primeri kažejo na isti vzorec razlik v identifikaciji z državo med srbskim in črnogorskim delom Sandžaka – na srbski strani prevladuje etnični vzorec, v katerem so pomembnejše zgodovinske vezi z Bosno in deloma celo Turčijo, medtem ko ima v Črni gori večjo moč državljanski model, muslimansko prebivalstvo skuša izboljšati svoj položaj zlasti skozi sodelovanje na vsečrnogorski politični in družbeni sceni. Ta fenomen gotovo zahteva razlago in v naslednjem delu članka jo bomo skušali podati.

Predvolilna kampanja novopazarskega muftija Muamerja Zukorlića pred srbskimi predsedniškimi volitvami. Novi Pazar, pomlad 2012 (foto: Jakob Fišer)

Poskus razlage

Razlago razlik v identifikaciji pri muslimanski skupnosti v Srbiji in Črni gori bomo iskali v nekaj smereh: začeli bomo z nekaj ključnimi zgodovinskimi dejavniki, nato pa si pomagali zlasti z Brubakerjevo institucionalistično razlago razvoja nacionalne identifikacije. Pri tem bomo upoštevali tudi statistične razloge – razlike v številčni moči skupnosti v obeh državah. Brubakerjeva teorija se nam kaže kot zelo ustrezen model, s katerim lahko pojasnimo razlike, dopolnili pa jo bomo tudi z nekaj analizami lokalnih avtorjev, ki se ukvarjajo z vprašanji nacionalne identifikacije. Seveda s tem še ne bomo izčrpali vseh možnosti razlage, zato na koncu sledi še pregled nekaterih drugih možnih smeri.

248

Pri analizi zgodovinskega in političnega razvoja lahko izhajamo iz 20. stoletja, ko je bilo to ozemlje prvič razdeljeno med dve državi in kasneje republikli. Dejstvo je, da so se v tem obdobju politične razmere v Srbiji nekoliko razlikovale od tistih v Črni gori. Če pri slednji za obdobje pred letom 1945 zasledimo več nasprotujočih si dejstev – od aktivnega delovanja kralja Nikole, s katerim je želel omejiti masovno izseljevanje črnogorskih muslimanov v Turčijo (Rastoder 2010: 121–144), do poročil Milovana Đilasa (2005: 57, 69–72, 110–111) o pregonih muslimanov in zaseganju njihove zemlje ter najbolj poznanega primera poboja muslimanskega prebivalstva v Šahovičih pri Bijelem Polju (Rastoder 2011) – pa je v povojnem obdobju prav črnogorsko socialistično vodstvo najbolj sledilo internacionalistični politiki in nacionalna vprašanja potisnilo najgloblje v ozadje. Izmed vseh jugoslovanskih republik so bile v Črni gori nacionalne institucije oblikovane najkasneje, črnogorsko politično vodstvo pa je praktično vse povojno obdobje skušalo krmariti med različnimi nacionalnimi čermi (Andrijašević in Rastoder 2006: 486–487). To politiko je bilo sicer mogoče razumeti tudi kot pretirano naslanjanje Črne gore na druge republike, vendar je bila relativno ugodna za manjšinske narode v republikli, ki so v takšnem okviru laže našli svoje mesto. Morda se da v tej luči razložiti dejstvo, da v času nacionalistične histerije osemdesetih in devetdesetih let, ki je sicer zajela tudi Črno goro, ni prišlo – kot v vseh ostalih jugoslovanskih republikah – do izrazitejšega profiliranja lastne subjektivnosti in zahtev po državnosti, pač pa do izrazite prevlade prosrbskega vzorca identifikacije in poistovetenja s srbskim nacionalnim programom. Na tej točki se je dobro spomniti na trditev Sime Ćirkovića, po kateri je opredelitev Črnogorcev kot posebnega naroda v resnici presenetila tudi številne prebivalce Črne gore. Tovrstna pripadnost sicer že prej ni bila sporna, toda njen pomen je bil predvsem regionalen (Ćirković 2009: 238). Dogodki 20. stoletja so sicer privedli tudi do oblikovanja črnogorske nacionalne zavesti, toda nemara je prav dojemanje iz preteklosti, po katerem je pri Črnogorcih pravzaprav šlo zgolj za prebivalce Črne gore brez dodatnih zahtev po zavesti skupne pripadnosti, prispevalo k bolj državljanski zasnovi črnogorske države. V tem pogledu je simptomatično dejstvo, da se je v drugi polovici devetdesetih let, ko so se tudi v Črni gori okrepile zahteve po lastni državnosti, independentistični pol v odločilni meri naslanjal ravno na manjšine, zlasti muslimane. In to ob dejstvu, da večji del bošnjaškega/muslimanskega prebivalstva Črne gore živi v Sandžaku, ki bi

bil ob osamosvojitvi Črne gore dokončno razdeljen. Razlogi za to so razumljivi – Sandžak je bil de facto že razdeljen, obenem pa je bila odcepitev od zveze s Srbijo pojmovana predvsem kot nadaljevanje odmika od srbske politike, ki se je začel že konec devetdesetih let.

Vprašanje vpliva konkretne institucionalne ureditve na razvoj nacionalne identifikacije pa lahko navežemo na Brubakerjevo institucionalistično teorijo razvoja narodov, po kateri je usodnega pomena za razvoj tovrstnih identitet prav politični okvir. Na podlagi tega Brubaker postavi tudi tezo, da je bila politična ureditev v Jugoslaviji, čeprav v osnovi nenacionalistična, na institucionalnem nivoju determinirana z nacionalnimi opredelitvami, ki so v celoti določale družbeno in politično življenje. Tovrstna ureditev nemara sama po sebi še ni bila dovolj za nastanek posebne nacionalne identitete, je pa predstavljala okostje njenega razvoja (Brubaker 1996: 13–22). To dejstvo je seveda veljalo tudi za Črno goro, ki je tako z lastno republiko dobila močno institucionalno podlago za razvoj posebne identitete. Z drugimi besedami, nacionalna identifikacija v državi je v veliki meri odvisna od države same, ne le obratno. Pomembno vlogo političnih tvorb in meja v tvorbi nacionalne identifikacije priznava tudi Hans Kohn, čeprav v prvi plan postavlja subjektivne kriterije solidarnosti in volje po skupnem življenju (Kohn 1946: 15–16). Vendar pa nam prav črnogorski primer kaže tudi, da ima tovrsten subjektivistični pogled na identifikacijo svoje omejitve – tako sta v Črni gori danes dobro poznani tako delitev med Črnogorce in Srbe kot tudi tista na Bošnjake in Muslimane, ki izhajata izključno iz subjektivne identifikacije posameznikov, kot je bila opredeljena na popisu. Ker pa se te identifikacije med seboj pogosto ne razlikujejo praktično v nobeni vsebinski ali institucionalni značilnosti narodov, je njihov obstoj pogosto zgolj formalen in omejen na konkretne politične izbire. To pa nas napeljuje k sklepu, da nacionalno identifikacijo in njene značilnosti institucionalni okvir določa praktično ravno toliko kot individualna opredelitev. Zlasti k bošnjaško-muslimanski delitvi se bomo sicer v članku še vrnili.

Po drugi strani pa tudi Brubaker sam opozarja, da z institucionalistično razlago še ne moremo pojasniti vseh podrobnosti procesa razvoja nacionalnih identitet. Institucionalni okvir določa osnovne težnje, na dejanski razvoj dogodkov pa vpliva še mnogo drugih dejavnikov. Tako trdi, da je bilo dinamiko nacionalnih držav in manjšin zunaj njih (zlasti srbske) v času po razpadu Jugoslavije mogoče predvideti, mnogo manj pa konkretne procese, v katerih se bo odrazila (Brubaker 1996: 76). Čeprav ima Brubaker tu v mislih predvsem Hrvaško, Srbijo ter Bosno in Hercegovino, lahko v ta kontekst postavimo tudi Črno goro. Zato lahko vsekakor rečemo, da je razvoj črnogorske identitete kot posebne nacionalne identitete povezan z institucionalnim okvirom, vendar nam to še ne pove veliko o tem, kakšna naj bi ta identiteta bila.

Vprašanje identitete v sodobni Črni gori pa je v svoji monografiji dokaj izčrpno obravnaval Slobodan Vukićević. V svoji razlagi se je v osnovi naslanjal na teorijo Dominique Schnapper, po kateri so za razvoj nacionalne identitete potrebni tako objektivni – etnični – kot subjektivni – državljanski – dejavniki. Z drugimi besedami, temelj nacije seveda je skupna zavest o pripadnosti in solidarnosti,

vendar se ta abstraktna zavest konkretizira skozi konkretne kulturne in etnične značilnosti. Pri tem je potrebno poudariti, da v naciji te etnične značilnosti nimajo več statusa prirojene determiniranosti, pač pa svobodne izbire in sprejemanja. Kot pa Vukićević izpeljuje dalje, gre pri tem tudi za integrativno sposobnost nacionalne identifikacije, torej za razvoj takšne nacionalne identifikacije, ki v sebi ne bo vključevala le etničnih opredelitev večinske skupnosti, pač pa tudi vseh ostalih v državi (Vukićević 2003: 88–90). Ta koncepcija je seveda zelo pomembna tudi s stališča muslimanske skupnosti v Črni gori, ki se na ta način mnogo lažje identificira z državo in njenimi institucijami. V tem kontekstu Vukićević omenja koncept konsociativne demokracije (Vukićević 2003: 97), ki temelji na institucionalni zastopanosti vseh etničnih skupin, pogosto tudi v fiksno določenih deležih. Ta model seveda s seboj prinaša svoje težave, prav tako pa še zdaleč ni edina možnost ureditve institucionalnega okvira ali identifikacije v heterogenih družbah. Vukićevićovo stališče pa je, da prav ta model omogoča vključitev manjšinskih skupnosti v kontekst državljanske identitete v državi.

Na tem mestu se nam postavljata dve vprašanji. Prvič, vprašati se moramo, v kolikšni meri v Črni gori resnično lahko govorimo o modelu identifikacije, o kakršnem govori Vukićević, in drugič, postaviti si moramo vprašanje po razlikah v primerjavi s situacijo v Srbiji. Kar se prvega tiče, si lahko najprej pogledamo kar uradno opredelitev črnogorske države – Črna gora je edina država na področju nekdanje Jugoslavije in ena redkih v Evropi, ki se je ob osamosvojitvi eksplicitno opredelila kot *državljanska država (građanska država)*. Torej država, ki ne izhaja iz osrednjega etničnega državotvornega elementa, pač pa naj bi to vlogo igrala že sama skupnost državljanov, ne glede na njihovo konkretno pripadnost (Ustav 2007: preambula in 2. člen). Podoben princip se kaže tudi pri jeziku – v 13. členu je kot uradni jezik sicer opredeljen novo kodificirani črnogorski jezik z enakopravno uporabo cirilice in latinice, vendar so v uradni uporabi še nekateri drugi jeziki, vključno s srbskim in bosanskim. Pri tem se moramo sicer spomniti na tezo Vukićevića in Schnapperjeve, po kateri za razvoj nacionalne identifikacije ne zadošča zgolj državljanska pripadnost. In ker črnogorska nacionalna pripadnost izpričano obstaja, moramo najbrž njene temelje iskati tudi v določenih etničnih lastnostih, ki sicer ostajajo na neuradnem nivoju. Zato gotovo lahko rečemo, da je črnogorsko etnično jedro tudi v temelju črnogorske identitete, vsekakor pa dokaj zadržan odnos do etničnih elementov lahko pozitivno vpliva na identifikacijo preostalih – manjšinskih – skupnosti z državo. In to ne glede na to, da o kakršnikoli konsociativni politični ureditvi – o čemer govori Vukićević – v Črni gori dejansko ne moremo govoriti. Manjšinske skupnosti imajo določene pristojnosti v šolstvu in kulturi, na političnem nivoju pa ne obstajajo nikakršni mehanizmi delitve oblasti. Na podlagi tega bi torej lahko rekli, da je osrednji princip identifikacije v Črni gori vendarle državljanski, etnični vzorci pa so prav tako prisotni, vendar nekoliko bolj v ozadju.

V istem kontekstu moramo omeniti še analizo črnogorskega zakona o državljanstvu, ki jo je izdelala Jelena Džankić. Tudi njene ugotovitve kažejo na to, da v Črni gori vendarle ne gre izključno za državljanski model identifikacije – konec koncev je tudi pri politiki državljanstva tako kot bolj ali manj povsod

na področju nekdanje Jugoslavije temeljno načelo *ius sanguinis* in ne *ius soli*, kot bi za državljanski model pričakovali. Z drugimi besedami, tudi črnogorski model izhaja iz konkretnih političnih razmerij in interesov, kamor spada tudi poskus vzpostavitve identitete, ki bi se razlikovala od srbske, čeprav za razliko od nekaterih drugih ne temelji na etnični homogenizaciji. Kot pravi Jelena Džankić, je eden od razlogov za to že sama sestava prebivalstva Črne gore, ki je izrazito heterogena in v kateri nobena etnična skupina nima večine (Džankić 2010: 25–26). To ima za posledico relativno neekskluzivnost vzorcev identifikacije, kar pozitivno vpliva tudi na odnos manjšinskih skupnosti do države in večinskega prebivalca, čeprav se dejanski vzorci identifikacije do neke mere razlikujejo od Vukićevićevih modelov in konsociativnih elementov praktično ne zasledimo. Četudi so razlogi za to predvsem v konkretnih političnih interesih, torej v Črni gori vendarle prevladuje državljanski model identifikacije, lahko pa se strinjamo z Vukićevićem in Schnapperjevo, da so prisotni tudi nekateri objektivni etnični temelji.

V Srbiji je situacija do neke mere drugačna. To je pogojeno že z zgodovinskim razvojem prek kraljevine SHS in Jugoslavije ter vlogo Srbije v tem procesu. Srbska politika je sicer v zadnjih stotih letih prešla več faz – od bolj unitarističnih pa do nacionalističnih – vendar opredelitev srbske države kot politične tvorbe srbskega naroda nikdar ni bila sporna. To se je odrazilo tudi ob razpadu zadnje skupne države in novi ustavi samostojne Srbije, ki je v nekaj ključnih določilih ureditev pomaknila močno v smer etnične države. Na primer: srbska ustava (Ustav 2006: preambula in 1. člen) državo eksplicitno opredeljuje kot “državo srbskega naroda in vseh državljanov, ki v njej živijo” – torej prvenstveno kot državo večinske narodne skupnosti, seveda tudi ob upoštevanju pravic manjšinskega prebivalstva. Nekaj nasprotovanja je bilo izraženega tudi ob opredelitvi uradnega jezika – v Srbiji je bila vse do sprejetja zadnje ustave leta 2006 v veljavi ustava iz leta 1990, ki je kot uradni jezik določala srbohrvaščino, ki se je zapisovala tako v latinici kot v cirilici. Nova ustava v 10. členu kot uradni jezik in pisavo določa le srbsčino in cirilico, jezike manjšin pa prepušča zakonskim ureditvam. In naposled naj znova omenim še himno, nekdanjo himno Kraljevine Srbije *Bože pravde*, ki je med manjšinskimi narodi, zlasti muslimani iz Sandžaka, pogosto doživljana kot nepotrebno povečevanje etničnega srbstva in zanemarjanje multikulturne realnosti srbske države (Mehonić 2012). Ta trditev je sicer vprašljiva,¹⁰ predvsem pa niti slučajno ne velja zgolj za srbsko himno, pa vendarle je med manjšinskim prebivalstvom precej prisotna. Na nivoju razlik v temeljnih ustavnih izhodiščih je torej nedvomno potrebno upoštevati dejstvo, da bošnjaško oz. muslimansko prebivalstvo v srbskem delu Sandžaka za razliko od črnogorskega dela ni obravnavano kot konstitutiven element suverena, marveč kot narodna manjšina. In temu dejstvu lahko nedvomno pripišemo tudi vpliv na identitetne vzorce te skupine prebivalstva. Še več, to vpliva tudi na oblikovanje družbenih in političnih inštitucij, o čemer smo govorili že v prejšnjem poglavju – to pa razlike le še pogloblja.

¹⁰ Sporne točke so zlasti frazi *srbske dežele* (*srpske zemlje*) in *srbski rod* (*srpski rod*), ki namigujeta na nekatere “neosvobojene” srbske dežele ter na srbski narod v etničnem pomenu, v pomenu povezanosti z zemljo, kar naj ne bi bilo najbolj v skladu s sodobnimi državljanskimi modeli. Seveda pa je za muslimansko prebivalstvo sporno tudi samo slavljenje nastanka države skozi petstoletni boj proti “Turkom”.

Toda povedati je potrebno še nekaj več: če smo za Črno goro rekli, da v njej ne zasledimo elementov konsociativne demokracije, potem v Srbiji posamezne tovrstne elemente najdemo (čeprav tudi tu v zelo omejenem obsegu). Razlike v politični situaciji smo že omenili, v tem kontekstu pa je potrebno omeniti razliko v volilnem sistemu – v Srbiji je v veljavi sistem, po katerem manjšinskim političnim strankam za vstop v parlament ni potrebno doseči volilnega praga – zadostuje jim t. i. naravni prag, torej odstotek glasov, potreben za izvolitev enega poslanca. To pa vsekakor je element posebnih političnih pooblastil manjšinskih skupnosti v državi. Z drugimi besedami, v primerjavi s črnogorskim je srbski model utemeljitve državnosti po eni strani mnogo bolj pomaknjen v smer etnične identifikacije, po drugi pa lahko v Srbiji vendarle zasledimo nekaj več elementov delitve oblasti kot v Črni gori. To pa ne govori v prid Vukičevićevi teoriji, po kateri je ravno konsociativni model tisti, na katerem bi morala sloneti državljanska identifikacija v državi. Nasprotno, vsaj na podlagi srbskega modela bi lahko rekli celo, da se konsociativni elementi prej uveljavijo v državah, katerih identifikacija je bližje etničnemu modelu.

Na drugi strani pa seveda tudi trditev, da srbska nacionalna pripadnost temelji zgolj na etničnih vzorcih in nima državljanske komponente, ni utemeljena. Dejansko sta v obeh primerih prisotna oba momenta in lahko bi rekli, da gre pri razliki med obema državama prej za razliko v stopnji kot pa v bistvu nacionalne identifikacije. Pa vendarle je razlika v identifikaciji prebivalstva tudi empirično zaznavna, o čemer nam priča terenska raziskava iz prejšnjega poglavja.¹¹ Če se torej v tej luči navežemo na položaj muslimanske skupnosti v obeh državah, lahko definitivno ugotovimo, da državljanski moment identifikacije pripomore k manjšanju napetosti med večino in manjšino, medtem ko konsociativni elementi – vsaj kolikor lahko rečemo na podlagi tega primera – na to nimajo bistvenega vpliva.

Razlika med modeloma nacionalne identifikacije prebivalstva v Srbiji in Črni gori se naposled odraža tudi na popisih prebivalstva – kot smo že videli, je potrebno najprej poudariti, da je skupni delež bošnjaškega oz. muslimanskega prebivalstva v Črni gori precej večji kot v Srbiji (okrog 12 odstotkov proti 2,3 odstotka), vendar je pomembno tudi vprašanje, kako se pripadniki te skupnosti opredeljujejo – v Srbiji se skoraj v celoti izrekajo za Bošnjake, medtem ko je v Črni gori situacija kompleksnejša – večji del (8,65 odstotka) se jih sicer izreka za Bošnjake, vendar je opazen tudi delež tistih, ki se še vedno opredeljujejo kot Muslimani po nacionalnosti (3,31 odstotka), nezanemarljiv pa je tudi odstotek prebivalstva muslimanske vere, ki se nacionalno izrekajo kot Črnogorci (za stanje v Srbiji gl. Nacionalna 2012, 15, v Črni gori pa Tabela CG5 2011). Kot je poudarila

¹¹ Pri tem moramo biti sicer korektni in poudariti, da tudi v Črni gori obstaja prepričanje, da manjšinske skupnosti v primerjavi z večinskimi pravoslavnimi, zlasti črnogorskim prebivalstvom, pogosto vendarle so v podrejenem položaju. To sem izvedel tudi iz pogovorov z dvema izmed črnogorskih muslimanskih intelektualcev (Kurpejović 2012, Rastoder 2012, prvi je o tem tudi pisal Kurpejović 2011). Pri tem gre ravno za določena vprašanja kolektivnih pravic in političnega zastopstva. Toda to v končni fazi zgolj potrjuje naše ugotovitve – v splošnem lahko vidimo, da so mednacionalne napetosti v Črni gori manjše kot v Srbiji, seveda pa v določeni meri kljub temu obstajajo – konec koncev smo videli, da ima etnični model tudi v Črni gori svoj vpliv.

že Džankićeva, večji delež muslimanskega prebivalstva v celoti lahko vpliva na izrazitejšo državljansko koncepcijo identitete v državi, iz omenjenih podatkov pa lahko vidimo, da ima ta koncepcija tudi povraten vpliv na identiteto in opredelitev prebivalstva, pri kateri je vpliv etničnih dejavnikov in porekla pri muslimanskem prebivalstvu Srbije precej večji kot v Črni gori.

Na podlagi navedenega torej lahko rečemo, da je pod vplivom institucionalne ureditve, zgodovinskega ozadja in gole demografske sestave prebivalstva v obeh državah dejansko prišlo do razlik v vzorcih identifikacije prebivalstva v obeh delih Sandžaka. Seveda s tem še nismo izčrpali vseh možnih smeri razlage,¹² vendar se nam institucionalistična razlaga vsekakor kaže kot tehtna in sprejemljiva ter nam nudi dober vpogled v izvor razlik, ki jih lahko tudi empirično zaznamo. To je še zlasti pomembno, ker – kot smo videli – gre zgodovinsko za isto regijo, ki je šele v zadnjih stotih letih razdeljena med dve državi. Očitno so torej prav razlike, ki smo jih obravnavali v tem poglavju, ki se nam sicer kažejo prej v stopnji kot pa v bistvu, odločilno pripomogle k razlikam v identifikaciji prebivalstva in tako pomembno vplivale na družbeno in politično življenje v obeh državah. Tako lahko še enkrat vidimo, da imajo tudi navidez majhne razlike v politični in institucionalni ureditvi lahko zelo pomemben vpliv na življenje ljudi.

Zaključek

Na podlagi ugotovitev iz članka lahko obstoj pomembnih razlik v identifikaciji muslimanskega prebivalstva v srbskem in črnogorskem delu Sandžaka vsekakor potrdimo in ga postavimo v okvir procesov razvoja nacionalne identifikacije nasploh. Tako je v Črni gori mnogo izraziteje prisoten državljanski model identifikacije, po katerem velja za državotvorni element države že sama skupnost državljanov in vsaj na uradnem nivoju etnični temelj države ne obstaja. To je seveda okvir, v katerem tudi muslimansko prebivalstvo laže najde svoje mesto in tako svoj položaj dojema v okviru države kot celote, ne pa zgolj lastne kolektivne identitete. V Srbiji je situacija drugačna, izrazitejše etnično jedro v temelju državnosti dopušča mnogo manj prostora za identifikacijo manjšinskih narodov z občo voljo v državi. To jih tesneje potiska v okvir lastne skupnosti, posledica česar sta izrazitejši komunitaristični model družbene in politične organiziranosti ter večja distanca do večinskega prebivalstva. V članku smo torej pokazali, da na te razlike lahko ključno vpliva institucionalni okvir, v katerem se vzorci identifikacije razvijajo, na tega pa lahko ključno vplivajo zgodovinski in statistični dejavniki. Seveda ne moremo trditi, da so to edini dejavniki, vsekakor pa imajo zelo pomemben vpliv.

¹² Razlago bi lahko iskali še v smeri razlik v ekonomski situaciji med državama – dejstvo je, da v obeh državah Sandžak velja za manj razvito regijo, vendar je bila zlasti v času SFRJ situacija v Črni gori nekoliko ugodnejša, ker je bila večino časa celotna republika upravičena do sredstev iz sklada za nerazvite, medtem ko je imel srbski del Sandžaka dokaj neugodno vlogo manj razvitega dela razvite republike (Borak 2002). Druga možna smer razlage pa je vprašanje oddaljenosti od središč republik in prometne povezanosti – dejstvo je, da je črnogorski del Sandžaka precej manj oddaljen od središč države (oz. pred tem republike) v Podgorici ali Nikšiću kot pa srbski od Beograda. Tudi to so možne smeri razlage, vendar bi njihova analiza preseгла okvir tega članka.

Na koncu pa se lahko še enkrat spomnimo na trditev Schnapperjeve in Vukičevića, po kateri pri razvoju nacionalne identifikacije nikdar ne gre samo za etnični ali samo za državljanski model. Dejansko gre vselej za kombinacijo obeh, govorimo lahko samo o različnih razmerjih. Prav tako smo videli, da je državljanski model s stališča odnosov med različnimi etničnimi in verskimi skupnostmi v državi ugodnejši od etničnega. Kot možnost uskladitve obeh momentov je bil pri nekaterih avtorjih omenjen konsociativni model, po katerem bi v državi med različnimi skupnostmi vzpostavili sistem delitve oblasti. Toda vsaj primer srbskega in črnogorskega dela Sandžaka do neke mere namiguje na to, da ta model ne pripomore bistveno k zmanjševanju napetosti in je pogosto bliže etničnemu kot pa državljanskemu modelu. Zato je nemara boljša možnost dajati kar največ poudarka državljanskemu modelu in skušati zagotoviti čim večjo neekskluzivnost etničnih elementov. Napetosti bodo v heterogenih družbah nemara vedno obstajale, vendar nam tudi ta primer daje vedeti, da jih lahko z ustreznim političnim okvirom precej ublažimo. V kakšno smer bo razvoj potekal, je v veliki meri odvisno od odločitev in potez konkretnih političnih akterjev, toda analiza te plati družbenega življenja seveda ni več tema članka.

LITERATURA IN VIRI

ANDRIJAŠEVIĆ, Živko; RASTODER, Šerbo

2006 *Istorija Crne Gore : od najstarijih vremena do 2003*. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore.

B92

2010 Novi Pazar: Obično slavlje ili bunt. *B92*, 12. septembra 2010. <http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=09&dd=12&nav_category=11&nav_id=458192> [26. 12. 2012]

BEĆAGOVIĆ, M.

2012 Amela Terzić odbila novac i stan od Turske, želi da nastupa za Srbiju. *Blic*, 23. februarja 2012. <<http://sport.blic.rs/Ostali-sportovi/Atletika/210627/Amela-Terzic-odbila-novac-i-stan-od-Turske-zeli-da-nastupa-za-Srbiju>> [26. 12. 2012]

BLIC

2012 Mihajlović udaljio Ljajića sa priprema jer nije pevao himnu! *Blic*, 28. maja 2012. <<http://sport.blic.rs/Fudbal/Domaci-fudbal/215247/Mihajlovic-udaljio-Ljajica-sa-priprema-je-ner-nije-pevao-himnu>> [26. 12. 2012]

BORAK, Neven

2002 *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

BRUBAKER, Rogers

1996 *Nationalism reframed : nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

ĆIRKOVIĆ, Sima

2009 *Srbska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica.

ĐILAS, Milovan

2005 *Besudna zemlja*. Beograd: Politika.

DŽANKIĆ, Jelena

2010 *Transformations of citizenship in Montenegro : a context-generated evolution of citizenship policies*. Edinburgh: The University of Edinburgh.

HUSOVIĆ, Rafet

2012 Živa istina. *RTV Atlas*, 21. septembra 2012. <<http://www.youtube.com/watch?v=RCjl2bpg6qY>> [27. 12. 2012]

KALIĆ, F.

2012a Uručene diplome "Luča" najboljim rožajskim maturantima. *Pobjeda*, 6. juniya 2012. <[http://www.pobjeda.me/2012/06/06/urucene-diplome-\"luca\"-najboljim-rozajskim-maturantima/](http://www.pobjeda.me/2012/06/06/urucene-diplome-\)> [27. 12. 2012]

2012b Uručene diplome "Luča" najboljim plavskim maturantima, *Pobjeda*, 12. juniya 2012. <[http://www.pobjeda.me/2012/06/12/urucene-diplome-\"luca\"-najboljim-plavskim-maturantima/](http://www.pobjeda.me/2012/06/12/urucene-diplome-\)> [27. 12. 2012]

KOHN, Hans

1946 *The idea of nationalism : a study in its origins and background*. New York: MacMillan.

KURPEJOVIĆ, Avdul

2011 *Kulturni i nacionalni status i položaj Muslimana Crne Gore*. Podgorica: Matica Muslimanska Crne Gore.

MEHONIĆ, Almir

2011 »Bože pravde« za Adema Ljajića. *Al Jazeera*, 31. maja 2012. <<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/boze-pravde-za-adema-ljajica>> [26. 12. 2012]

MUŠOVIĆ, Ejup

1979 *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*. Beograd: Etnografski institut SANU.

1992 *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine i njegova sudbina*. Kraljevo: Slovo.

NACIONALNA

2012 *Nacionalna pripadnost: podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

RASTODER, Šerbo

2010 *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Almanah.

2011 *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*. Podgorica: Almanah.

RTS

2011 Marakana najposećenija, Maksimir pust. *RTS*, 7. decembra 2011. <<http://www.rts.rs/page/sport/sr/story/36/Fudbal/1004276/Marakana+najposećenija,+Maksimir+pust.html>> [26. 12. 2012]

SUGAR, Peter

1977 *Southeastern Europe under Ottoman Rule: 1354–1804*. Seattle, London: University of Washington Press.

TABELA CG5

2011 Tabela CG5. Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti i vjeroipovesti. Zavod za statistiku Crne Gore. <<http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/podaci%20cg/nove/Tabela%20CG5.xls>> [25. 12. 2012]

USTAV

2006 *Ustav Republike Srbije*. Službeni glasnik Republike Srbije 98.

2007 *Ustav Crne Gore*. Službeni list Crne Gore 1.

VUKIĆEVIĆ, Slobodan

2003 *Crna Gora na prelazu milenijuma*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore "Đurđe Crnojević".

INTERVJUJI

KURPEJOVIĆ, Avdul

2012 Intervju z avtorjem. Podgorica, 10. maja 2012.

RASTODER, Šerbo

2012 Intervju z avtorjem. Nikšić, 9. maja 2012.

STANOJEVIĆ, Goran

2012 Intervju z avtorjem. Novi Pazar, 28. marca 2012.

VRCIĆ, Sedat

2012 Intervju z avtorjem. Sjenica, 9. aprila 2012.

BESEDA O AVTORJU

Jakob Fišer se je rodil 18. septembra 1984 v Šempetru pri Gorici. Leta 2010 je diplomiral iz hrvaškega, srbskega in makedonskega jezika s književnostmi ter filozofije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Istega leta je na tej fakulteti vpisal tudi doktorski študij balkanskih študijev pod mentorstvom prof. dr. Božidarja Jezernika. Raziskuje predvsem razvoj nacionalnih identitet na Balkanu, še zlasti na področju Sandžaka. Leta 2011 je sodeloval na mednarodnem simpoziju *Imagining the Serb* v organizaciji Filozofske fakultete v Ljubljani, med marcem in majem 2012 pa je v sklopu doktorskega študija opravil terensko raziskavo na področju Sandžaka, zlasti v Novem Pazarju.

ABOUT THE AUTHOR

Jakob Fišer was born in Šempeter near Gorica on September 18, 1984. He graduated in Croatian, Serbian and Macedonian literatures and languages and philosophy from the Faculty of Arts in Ljubljana in 2010. In the same year he enrolled in the doctoral program of Balkan Studies under the mentorship of Prof. Dr. Božidar Jezernik. His research mainly focuses on the development of national identities in the Balkans, in particular in the Sandžak region. In 2011 he participated in the international symposium *Imagining the Serb* organized by Faculty of Arts in Ljubljana, and as part of his doctoral studies he carried out field research in the region of Sandžak, especially in Novi Pazar, from March to May 2012.

POVZETEK

Članek obravnava vprašanje nacionalne identifikacije pri muslimanskem prebivalstvu z območja Sandžaka, primerjalno v srbskem in črnogorskem delu pokrajine. Pri tem se delno opira na izsledke terenske raziskave, ki sem jo v Sandžaku opravil med marcem in majem 2012. Osredotoča se na tri področja – prvo področje sta šport ter identifikacija športnikov in športnih kolektivov kot področje, na katerem so nacionalna čustva pogosto v ospredju, v zadnjih časih pa so se vprašanja identifikacije nekaterih športnikov s področja Sandžaka znašla tudi v središču medijske pozornosti. Drugo področje je področje izobraževanja, ki odseva videnje lastne prihodnosti in lastnega položaja v svetu pri mlajši generaciji prebivalstva. Ti dve področji predstavljata pristop k raziskovanju od spodaj navzgor, medtem ko je tretje področje – področje politične organiziranosti – primer pristopa od zgoraj navzdol. V vseh primerih pa smo ugotovili, da lahko v nacionalni identifikaciji muslimanskega prebivalstva Sandžaka zaznamo pomembne razlike med srbskim in črnogorskim delom. V splošnem je na srbski strani večji vpliv etničnega modela in poudarjanja razlik, medtem ko je v Črni gori močnejši državljanski model. Zato smo v naslednjem poglavju članka začrtali tudi nekaj možnih smeri razlage tega fenomena. Pri tem smo izhajali iz Brubakerjeve institucionalistične razlage razvoja nacionalnih identitet, jo dopolnili z nekaj deli lokalnih avtorjev, na koncu pa nakazali še nekatere druge možne smeri razlage. Na podlagi te analize smo prišli do ugotovitve, da lahko pri situaciji glede nacionalne identifikacije v srbskem in črnogorskem delu Sandžaka govorimo prej o razliki in stopnji kot pa v bistvu, kljub temu pa ima ta razlika empirično zaznavne posledice. Pri tem se je pokazalo, da je državljanski model tisti, ki ugodno vpliva na odnose med skupnostmi znotraj države, čeprav vsaka nacionalna identiteta vsebuje tudi etnične elemente. Na podlagi tega je zelo verjeten sklep, da napetosti v heterogeni družbi ne bodo nikoli izginile, se jih pa z ustreznim političnim okvirom vendarle da ublažiti. Prav s to analizo članek tudi presega obravnavo zgolj konkretnega primera in se dotika vprašanja dejavnikov razvoja nacionalne identifikacije nasploh.

SUMMARY

The article addresses the issue of national identification among the Muslim population of Sandžak, compared between the Serbian and Montenegrin parts of the region. It is partly based on the results of field research carried out in Sandžak from March to May 2012. It focuses on three fields – the first being sports and the identification of sportsmen and clubs as a field in which national feelings tend to be in the foreground; recently, the issue of the identification of some sportsmen from Sandžak has been in the centre of media attention. The second field is that of education, which reflects how people see their own future and position in the world, among the young generation of the population. These two fields stand for a bottom-up approach to the research, while the third field – that of political organisation – is an example of a top-down approach. In all three cases we established that there are evident differences in the national identification of the Muslim population of Sandžak between the Serbian and Montenegrin parts. In general, the ethnic model and an emphasis of differences have a bigger influence in the Serbian part, while the citizenship model is stronger in the Montenegrin part. The next chapter therefore outlines some possible directions for explaining this phenomenon. In this we derived from Brubaker's institutionalist explanation of the development of national identities, complemented with works of local authors and conclude by indicating some other avenues of explanation. Based on this analysis we established that in the situation concerning national identification in the Serbian and Montenegrin parts the differences are more a matter of degree than of essence, but the differences nevertheless have empirically detectable consequences. This revealed that the citizenship model is the one that has a beneficial impact on the relationships between the communities within the country, though every national identity contains also ethnic elements. The most likely conclusion is then that the tensions in the heterogeneous society will never disappear, but that it is possible to alleviate them with a suitable political framework. With this analysis the article reaches beyond the specific example and touches on the issue of the factors of the development of national identification in general.